

УДК 343.985.7:343.37:343.237:343.9.02
DOI <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.2.49>

Р. С. Тютюнник

аспірант кафедри кримінального процесу
Національної академії внутрішніх справ із здобуття
наукового ступеня доктора філософії
orcid.org/0000-0002-6957-7647
Email: tuituinnik@meta.ua

ФОРМИ ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАТЬ ПІД ЧАС ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ (ВІДМИВАННЯ) МАЙНА, ОДЕРЖАНОГО ЗЛОЧИННИМ ШЛЯХОМ, УЧИНЕНОГО ОРГАНІЗОВАНОЮ ГРУПОЮ (ЗЛОЧИННОЮ ОРГАНІЗАЦІЄЮ)

Стаття присвячена дослідженню форм використання спеціальних знань під час розслідування легалізації (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом, що вчинено організованою групою (злочинною організацією). Досліджено поняття спеціальних знань, наукова обґрунтованість, практична цінність та способи використання з метою досягнення завдання кримінального провадження. Визначені типові форми використання спеціальних знань: судова експертиза, висновок спеціаліста, показання експерта, показання спеціаліста, участь спеціаліста у проведенні слідчих (розшукових) дій. Розкриті проблемні питання використання слідчими спеціальних знань під час розслідування легалізації майна, які полягають у специфічних способах їх вчинення та недостатнім рівнем спеціальної підготовки слідчих органів досудового розслідування та оперативних підрозділів. Зазначено основні види судових експертиз, які проводяться під час розслідування легалізації (відмивання) майна, учиненого організованою групою (злочинною організацією). А також сформульовано типові питання, які вирішуються при встановленні факту вчинення фінансових операцій або інших угод з метою надання вигляду правомірного володіння, користування або розпорядження майном, отриманим незаконним шляхом. Визначено, що типовими питаннями, які вирішуються при встановленні факту вчинення фінансових операцій та інших угод з метою надання видимості правомірного володіння, користування або розпорядження майном, отриманим незаконним шляхом, є питання про: відповідності відображення певних фінансово-господарських операцій правил ведення бухгалтерського обліку; наявності змін у складі рахунків та у змісті рахункових записів у представлених документах; порядку, часу внесення коштів на рахунки та його сумі; способи завищення конкретних статей доходів під час упорядкування балансу; механізм спотворення облікових записів; щодо представлених на судову експертизу записів до категорії записів облікового характеру; при позитивній відповіді на попереднє питання – про наявність спільності з змісту із записами офіційного бухгалтерського обліку; визначення групи рахункових записів, за якою є розбіжності на певну суму із чорновими записами; визначення реальних показників, спотворених під час ведення бухгалтерського обліку; визначення загального сукупного розміру фінансових операцій та інших угод, виконаних у межах економічних взаємин із конкретними господарюючими суб'єктами щодо певного майна за відповідний період.

Ключові слова: висновок, докази, експерт, легалізація, організована група (злочинна організація), слідчі (розшукові) дії, спеціальні знання, спеціаліст, судова експертиза.

Проблема сутності категорії «спеціальні знання» є однією з гострих і дискусійних для сучасної науки криміналістики, що протягом десятиліть виступає приводом для активної наукової полеміки [3, с. 12]. Дослідженню поняття

«спеціальні знання» присвятили свої роботи такі відомі науковці у сфері криміналістики як П.Є. Антонюк, В.Г. Гончаренко, А.В. Іщенко, В.С. Кузьмічов, Є.Д. Лук'янчиков, В.В. Пясковський, Ю.М. Чорноус, В.Ю. Шепітько.

На разі й КПК України не містить визначення поняття «спеціальні знання», що є приводом до активного обговорення в наукових колах. Діапазон дискусійних питань стосується: визначення поняття, сутності та змісту даної наукової категорії; розмежування спеціальних знань та знань, які не є такими; співвідношення між різними формами використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві; вибору тих або інших сфер або форм спеціальних знань стосовно конкретної ситуації; призначення експертизи як основної форми реалізації спеціальних знань; предмета та кола вирішуваних питань відповідними судовими експертизами; оцінки висновку експерта та його використання надалі процесі розслідування тощо [1, с. 25-30].

Так, Ю. Шепітько трактує поняття «спеціальні знання» як систему наукових відомостей, навичок об'єктивного характеру, отриманих в результаті професійної освітньої підготовки, наукової діяльності, практичного досвіду роботи, що відповідають сучасному рівню [3, с. 11].

В. Гончаренко з цього приводу відзначає, що у кримінальному процесі спеціальні знання характеризуються як знання й навички, отримані під час здобуття фахової освіти, практичної діяльності в галузі науки, техніки, мистецтва чи ремесла, що використовуються учасниками кримінального провадження, які визначені законом, в межах наданих їм повноважень для розв'язання процесуальних завдань [1, с. 24].

Зазначені проблемні питання неминуче в тій чи іншій мірі виявляють себе при прийнятті рішення про використання спеціальних знань у процесі розслідування легалізації майна, одержаного злочинним шляхом. Кримінальне судочинство передбачає поліваріантність форм використання спеціальних знань, структурі та змісту яких пред'являються різні вимоги. Відрізняються різноманітністю також підстави та порядок звернення до тих чи інших сфер наукового знання, що застосовуються обізнаною особою щодо методів пізнання тощо [1, с. 28].

Так, експертом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями, має право відповідно до Закону України «Про судову експертизу» на проведення експертизи і якій доручено провести дослідження об'єктів, явищ і процесів, що містять відомості про обставини вчинення кримінального правопорушення, та дати висновок з питань, які виникають під час кримінального правопорушення і стосуються сфери її знань [2].

З точки зору кримінального процесуального закону, типовими формами використання спеціальних знань виступають: судова експертиза, висновок спеціаліста, показання експерта, показання спеціаліста, участь спеціаліста у провадженні різних слідчих (розшукових) дій, проведення спеціалістом попереднього дослідження виявлених об'єктів, наприклад, під час огляду місця події, з метою визначення ознак і властивостей, що можуть мати доказове значення [4, с. 7].

Крім того, існують непроцесуальні форми спеціальних знань, до яких належать: – дослідження компетентних (обізнаних) осіб, здійснені поза зв'язком з кримінальним процесом (наприклад, аудиторська перевірка, документальна перевірка, інвентаризація, ревізія тощо); – реалізація заходів контролю-наглядового характеру уповноваженими суб'єктами; – інші форми досліджень, виконаних незалежними експертами з ініціативи заінтересованих осіб; – консультативна допомога спеціаліста слідчому: – у роз'ясненні змісту різних документів, які містять спеціальну термінологію; – в формулюванні питань експерту; – у доборі матеріалів дослідження тощо [1, с. 22-34].

І теоретично, і практично нерідко виникають розбіжності у трактуванні підстав для звернення до тієї чи іншої форми спеціальних знань, структури та змісту поданих експертом або спеціалістом документів, обґрунтованості та оцінки поданих висновків. Ця загальна проблема теоретичного та практичного характеру повною мірою характерна й у розслідування злочинів, пов'язаних з легалізацією (відмиванням) майна, одержаного злочинним шляхом. Ситуація ускладнюється такими факторами, як дефіцит висококваліфікованих спеціалістів в окремих сферах спеціального знання, серед штатних співробітників експертних установ (насамперед експертів-економістів системи Міністерства юстиції України, які володіють знаннями про сучасний надзвичайно складний економічний механізм нашої країни); не цілком коректне формулювання в кримінальному процесуальному законі та в інших суміжних нормативних актах підстав та порядку звернення до тих чи інших форм спеціальних знань.

У той самий час сама сутність легалізації (відмивання) майна, одержаного внаслідок вчинення злочину, що полягає у приховуванні ознак предикатного злочину, який зумовив вступ у розпорядження злочинних тіншових доходів або майна, що в свою чергу деталізується

у застосовуваних комплексно різних прийомів з приховування тих чи інших обставин події, що вимагає постійного звернення до спеціальних знань, серед яких основною формою традиційно виступають судові експертизи [3, с. 39-45].

Під час здійснення легалізації (відмивання) майна кримінальним елементом, розповсюдженими способами є внесення змін до первісного змісту документів: від рукописного виконання підпису від імені фіктивного керівника (при використанні як елементів злочинної схеми організації-фікції) до виготовлення окремих реквізитів за допомогою засобів офісної комп'ютерної техніки, шляхом сканування та подальшого коригування змісту вихідного документа. При встановленні ознак використання організацій-фікцій, зареєстрованих на підставних осіб, які не мають реального відношення до керівництва цією організацією, неминуче виникає потреба в дослідженні зовнішнього вигляду та змісту значної сукупності документів, що відображають фінансово-господарську чи іншу діяльність даної юридичної особи, а також її взаємини з іншими суб'єктами господарської діяльності.

Одним із аспектів дослідження документів є наявність ознак матеріального та інтелектуального підроблення, що виявляється в ході криміналістичного почеркознавства та документознавства. Загалом призначення та проведення судово-почеркознавчих та судово-документознавчих (техніко-криміналістичних експертиз документів) здійснюється з дотриманням наукових засад та спеціальних експертних методик, розроблених дослідниками стосовно цих видів судових експертиз. Типовим прикладом призначення судово-почеркознавчої експертизи у провадженнях про легалізацію (відмивання) майна, отриманого внаслідок вчинення кримінального правопорушення, є факти використання підставних осіб.

Специфіка техніко-криміналістичного дослідження документів у провадженнях про легалізацію (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом, полягає в тому, що документи, що відображають угоди щодо надання правомірному вигляду злочинному майну, найчастіше виготовляються за допомогою сучасних засобів комп'ютерної та копіювально-розмножувальної техніки. При цьому, вихідний документ може бути підданий зміні його первісного змісту, в частині окремих реквізитів. Наприклад, має поширення відтворення печаток, виконаних за допомогою різних спеціалізованих комп'ютерних програм, для виявлення яких класичні

методи криміналістичного документознавства не завжди ефективні, що тягне за собою відмову слідчих від призначення відповідних експертиз та з'ясування питань про виготовлення даних реквізитів документів, що викликають сумнів у справжності. Проте і судова експертиза поступово адаптується до сучасного рівня розвитку комп'ютерних технологій.

Так, дослідниками у сфері електронного документознавства розроблено метод виявлення підроблених печаток у електронних документах (отриманих в результаті сканування документів оригіналів у паперовому вигляді), відтворених за допомогою комп'ютерних спеціалізованих програм та графічних редакторів. Заснований на малій ймовірності присутності у відсканованих документах «однакових за відтінком поруч пікселів, що стоять», він дозволяє виявити зміни в зображенні документів у 90% випадків, тоді як обсяг зміненої інформації, виявленої в результаті дослідження знаходиться в діапазоні від 10 до 100% [5, с. 216]. Цей метод дозволяє навіть при виявленні незначних змін у документі стверджувати, що документ зазнавав зміни. Відповідно, у провадженнях про легалізацію (відмивання) майна необхідно активніше призначати криміналістичні дослідження електронних документів, що дозволить більш точно відтворити механізм злочинної події, місце виготовлення підробленого документа, а також уточнити коло причетних до злочину осіб, з'ясувати інші неочевидні обставини протиправного діяння.

Зростаюче використання комп'ютерних технологій у повсякденному та діловому житті вимагає частішого звернення до потенціалу комп'ютерно-технічних експертиз. Вирішуючи різні завдання, при розслідуванні легалізації (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом, такі експертизи дозволяють отримати суттєву для розслідування інформацію, що стосується зв'язку встановленого та експлуатованого у певній організації комп'ютерного обладнання з місцем та іншими обставинами вчинення кримінального правопорушення. Це підтверджує, по-перше, фіктивний характер створення та діяльності окремих організацій, по-друге, наявність особливих взаємин між формально самостійними юридичними особами, їх підконтрольність суб'єктам злочину та діяльність на користь даних суб'єктів; по-третє, створення окремих організацій спеціально з метою здійснення численних фінансових операцій та угод, які мають на меті заплутування слідів щодо вихідного джерела походження майна

та придбання цими матеріальними цінностями статус отриманих з правомірною джерела.

Наприклад, внаслідок експертного дослідження вилученим шляхом обшуку комп'ютерної техніки, що знаходиться в приміщеннях організацій, що мають ознаки, по-перше, фіктивної діяльності, по-друге, неофіційних взаємовідносин між собою, які не є економічно обґрунтованими, було встановлено, що ряд електронних файлів від імені певних комерційних організацій виготовлено на комп'ютерному обладнанні іншої організації, тоді як формально ці організації самостійні. В поєднанні з іншими доказами (аналіз змісту даних документів, висновком судово-бухгалтерської експертизи, показаннями тощо) це підтвердило, що окремі юридичні особи використовувалися суб'єктами злочинної організації для імітації здійснення фінансових операцій та цивільно-правових угод, з метою створення враження законності джерела походження майна [5, с. 220-229].

На жаль, слідчі нерідко необґрунтовано відмовляються від призначення судово-економічних експертиз, обмежуючись при цьому отриманням висновку спеціаліста. Незважаючи на те, що джерелом доказів під час розслідування злочинів є саме висновок експерта, що прямо зазначено в ст. 84 КПК України [2], а висновок спеціаліста ніяк не можна поставити на один щабель з повноцінним експертним дослідженням. Саме тому висновок спеціаліста далеко не завжди може замінити судову експертизу.

Висновок спеціаліста по своїй суті – є кваліфікована думка обізнаної особи, виражена нею в питаннях, поставлених сторонами та значущими для розслідування кримінального правопорушення. Але як таке глибоке дослідження із застосуванням відповідних спеціально розроблених та прийнятих експертних методик у рамках отримання висновку спеціаліста не потрібно. Тим більше, що на сучасному рівні розвитку кримінальної процесуальної та криміналістичної науки не втратила своєї актуальності дискусія про співвідношення висновку судового експерта та висновку спеціаліста.

Показово, що згідно з матеріалами деяких кримінальних проваджень легалізації (відмивання) майна, явно здобутого внаслідок вчинення злочину, слідчі нерідко відмовляються від призначення судово-бухгалтерської та/або судової фінансово-економічної експертизи навіть у випадках, якщо про призначенні цих експертиз клопоче сторона захисту, одночасно заперечуючи висновок спеціаліста та вимага-

ючи визнання цього висновку як недопустимого доказу [3, с. 39-45].

Вважаємо, що однією з причин відмови від призначення судово-бухгалтерських експертиз у ситуаціях, які потребують їх призначення, є недостатні знання слідчого про можливості даного виду дослідження, сферу досліджуваних питань щодо встановлення ознак легалізації майна, одержаного злочинним шляхом. Нагадаємо, що в цілому судово-бухгалтерська експертиза вирішує питання щодо визначення правильності ведення бухгалтерського обліку та звітності, точності відображення фінансово-господарських операцій у документах бухгалтерського обліку та звітності, а також місця, часу, механізму, способу, якісної або кількісної характеристики спотворення облікових даних [3, с. 39-45].

Типовими питаннями, які вирішуються при встановленні факту вчинення фінансових операцій та інших угод з метою надання видимості правомірною володіння, користування або розпорядження майном, отриманим незаконним шляхом, є питання про:

- відповідності відображення певних фінансово-господарських операцій правил ведення бухгалтерського обліку;
- наявності змін у складі рахунків та у змісті рахункових записів у представлених документах;
- порядку, часу внесення коштів на рахунки та його сумі;
- способи завищення конкретних статей доходів під час упорядкування балансу;
- механізм спотворення облікових записів;
- щодо представлених на судову експертизу записів до категорії записів облікового характеру;
- при позитивній відповіді на попереднє питання – про наявність спільності з змісту із записами офіційного бухгалтерського обліку;
- визначення групи рахункових записів, за якою є розбіжності на певну суму із чорновими записами;
- визначення реальних показників, спотворених під час ведення бухгалтерського обліку;
- визначення загального сукупного розміру фінансових операцій та інших угод, виконаних у межах економічних взаємин із конкретними господарюючими суб'єктами щодо певного майна за відповідний період.

Дослідження судовим експертом-бухгалтером первинних бухгалтерських документів дозволяє визначити наявність суперечностей між кількісними та якісними характеристиками;

необґрунтованість та (або) нереальність окремих фінансово-господарських операцій, що свідчать про їх фіктивний характер. Водночас, неправомірно покладати на експерта-бухгалтера вирішення правових питань, наприклад, щодо оцінки тієї чи іншої фінансово-господарської операції або іншої угоди, яка спрямована на легалізацію (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом.

Іншою поширеною проблемою є відмова від призначення інших видів економічних експертиз (фінансово-економічних), що дозволяють визначити реальність бізнес-плану, рентабельність господарсько-фінансової діяльності підприємства та наявність ознак фіктивності у її функціонуванні. Регулярне (системне) укладання та виконання цивільно-правових угод, що суперечать критеріям обґрунтованості, як необхідної умови успішної економічної діяльності свідчить про незбалансованість (суперечливість) у пріоритеті цілей суб'єктів економічної діяльності, що вказує на можливе домінування мотивації на легалізацію (відмивання) злочинного майна. Недоліки у виборі видів судових експертиз у деяких випадках поєднуються з переадресуванням таких питань (фінансово-економічного характеру) експерту-бухгалтеру у межах призначення судово-бухгалтерської експертизи, за загальним правилом, який не має достатньої компетентності в зазначеній, хоч і суміжній, сфері, але які мають явно виражену специфіку питань. У спеціальній літературі згадуються і зворотні ситуації, коли в ухвали про призначення судової фінансово-економічної експертизи зустрічаються питання, пов'язані з веденням бухгалтерського обліку, що, мабуть, викликане суб'єктивним сприйняттям слідчим судово фінансово економічної експертизи як поняття ширшого, що включає бухгалтерські знання [3, с. 39-45].

Отже, незалежно від того, в чому саме виявився хибним вибір виду експертизи економічного спрямування, в результаті слідчі не отримують аргументованих та кваліфікованих відповідей на питання, що стосуються рентабельності роботи підприємства (особливостей ведення бухгалтерського обліку). Саме тому необхідно розповсюдити сферу використання спеціальних знань на дослідження як механізму залучення майна в злочинну діяльність так і на ті способи, які використовують учасники злочинної групи з метою маскування своєї злочинної діяльності задля її легалізації.

Список використаної літератури:

1. Гончаренко В. Г. Спеціальні знання: генезис, предмет, рівні, форми використання в доказуванні. *Вісник Академії адвокатури України*. 2007. № 2 (9). С. 22–34.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України. Офіц. сайт Верховної ради України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
3. Марущак О.А. Використання спеціальних знань при розслідуванні ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів). *Актуальні проблеми юридичної науки та практики*. 2016. № 1 (2). С. 39–45.
4. Особливості використання спеціальних знань під час розслідування злочинів, учинених на території операції Об'єднаних сил, а також на тимчасово окупованих територіях : науково-методичні рекомендації / В.В. Кікінчук, Р.Л. Степанюк, Юхно О.О. та ін.. Харків : ХНУВС. 2018. 48 с.
5. Торопчин С.О. Розслідування легалізації (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ: ПРАТ «ВНЗ «Міжн. Акад. управ. персон», 2021. 285 с.
6. Шепітько В. Ю. Проблеми використання спеціальних знань крізь призму сучасного кримінального судочинства в Україні. *Судова експертиза*. 2014. № 1. С. 11–18.

Tiutiunnyk R. S. Forms of use of special knowledge during the pre-trial investigation of legalization (laundering) of property obtained by criminal means, committed by an organized group (criminal organization)

The article is devoted to the search forms of using special knowledge during the investigation of legalization (laundering) of property obtained through criminal means, committed by an organized group (criminal organization). The concept of special knowledge, its scientific validity, practical value and methods of use in order to achieve the task of criminal proceedings have been studied. Typical forms of using special knowledge are defined: forensic examination, expert's opinion, expert's testimony, specialist's testimony, participation as a specialist in conducting investigative (search) actions. Problematic issues of the use of special knowledge by investigators during the investigation of property legalization, which consist in specific ways of committing them and the insufficient level of special training of investigative bodies of pre-trial investigation and operative units, have been revealed. The main types of forensic examinations conducted during the investigation

of the legalization (laundering) of property committed by an organized group (criminal organization) are indicated. And also formulated typical issues that are resolved when establishing the fact of financial transactions or other agreements with the purpose of giving the appearance of legitimate ownership, use or disposal of property obtained illegally. It was determined that the typical issues that are resolved when establishing the fact of financial transactions and other agreements with the purpose of giving the appearance of legal ownership, use or disposal of property obtained illegally are the following: compliance of the display of certain financial and economic transactions with accounting rules; presence of changes in the composition of accounts and in the content of account entries in the presented documents; order, time of depositing funds into accounts and its amount; methods of overestimating specific items of income during balancing; account distortion mechanism; regarding records submitted for forensic examination to the category of records of an accounting nature; in the case of a positive answer to the previous question – about the presence of commonality in content with official accounting records; determination of a group of invoice entries, for which there are discrepancies for a certain amount with draft entries; determination of real indicators distorted during accounting; determination of the total aggregate amount of financial transactions and other agreements executed within the framework of economic relations with specific business entities regarding certain property for the relevant period.

Key words: *conclusion, evidence, expert, legalization, organized group (criminal organization), investigative (search) actions, special knowledge, specialist, forensic examination.*